

Ю.В. Ушкова

СОЦИАЛЬНЫЙ СТРОЙ НАСЕЛЕНИЯ ЯМНОЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ: ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НА ПРОБЛЕМУ

Краткий обзор историографии вопроса социальной структуры племен ямной культурно-исторической общности (КИО) позволяет отметить, что в основном исследователи признают наявность достаточно развитого для той эпохи социального строя у ямного населения. В многочисленных трудах рассмотрены признаки, по которым можно выделить социально нестандартные погребения. Исследователями выделены социальные центры, в которых социальное развитие происходило быстрее, предприняты попытки определить динамику развития социальной структуры данного общества (скорее, обществ), дискутируются пути их политогенеза. Созданы схемы социальной структуры для локальных вариантов ямной КИО (Нижнее Поднепровье — В.В. Генинг, Северо-Западное Причерноморье — С.В. Иванова). Перспективным представляется дальнейшее использование уже отработанных методов обработки информации (в частности формализованно-статистических) и для других территорий распространения ямной КИО, а также интерпретация их результатов на основе этнографических данных.

Yu. V. Ushkova

THE SOCIAL ORDER OF THE HABITANTS OF YAMNA CULTURAL AND HISTORICAL COMMUNITY: THE VIEWPOINT ON THE PROBLEM

The short review of the historiography of the topic of social structure of the tribes of Yamna cultural and historical community (CHC) shows that most of the scholars admit the existence of social structure of Yamna population developed enough as for the epoch. Numerous publications cover the examination of the features which enable to single out socially unusual burials. The scholars point on the social centres where the social development was more dynamic, try to define the dynamics of the development of the social structure of the society, or more precisely, the societies, dispute the ways of their polyto-genesis. The schemes of social structure for local variants of Yamna CHC are worked out (for the Lower Dnipro River region by V.V. Gening, for the North-Western Black Sea region by S.V. Ivanova). The further use of already proved methods of data processing, for instance formalized and statistics method, for other territories of spread of Yamna CHC and interpretation of their results basing on the ethnographical data seem to be perspective.

О.Є. Кислий

ОСНОВНІ РИСИ КАМ'ЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СХІДНОГО КРИМУ¹

У статті підсумовано результати вивчення пам'яток типу поселення Кам'янка Східного Криму. Показано шляхи формування і розвитку кам'янської культури, а також її особливості.

Кримські пам'ятки епохи бронзи типу Кам'янки викликають зацікавленість дослідників у зв'язку з низкою археологічних проблем півострова: датування і співвідношення культур ранньої і середньої бронзи, виокремлення кримського варіанта катакомбної культури, його видозмін на пізніх етапах розвитку, взаємозв'язків населення Східного Криму в першій половині —

середині II тис. до н. е. з ближніми й далекими сусідами, пошуком традицій автохтонного населення, що можуть сягати на Боспорі античного часу (Масленников 2001, с. 293—294 та ін. тощо). На сьогодні багато особливостей культури населення Криму, що в археології характеризуються насамперед матеріалами поселень, можуть бути описані передусім завдяки кам'янським поселенням. Ці само пам'ятки залучають і для всебічного висвітлення ситуації переходу між двома різними періодами епохи бронзи у цілому (Отрощенко 2001, с. 45 та ін.).

Думка про можливість виокремлення на основі поселень прибережної смуги (здебільшого дослідження поселень Чалки та Планерське) окремої

¹ Із доповненнями ця стаття дублює публікацію: Кислий А.Є. Каменская культура Восточного Крыма // Наук. праці Запоріж. держ. ун-ту. — 2000. — Вип. 9.

культури виникла у дослідників (П.М. Заболоцький, О.М. Бадер, О.Я. Брюсов) ще в 30—40 рр. минулого століття (Брюсов 1948, с. 7—8).

У 1952—1953 рр. В.Ф. Гайдукевич незабаром після розвідок В.В. Веселовим кількох поселень східної частини Керченського півострова (Веселов 1957, с. 36) почав планомірні розкопки на Кам'янці. Віктор Францевич гадав, що поселення дасть відповіді на актуальні питання кімерології. У середині 1950-х рр. І.Т. Круглікова запропонувала найвичерпнішу для того часу характеристику відомих уже пам'яток цієї групи й опублікувала висновки за результатами власних розкопок. Частину пам'яток вона вважала кімерійськими (Кімерик, Чалки, Глейки, Планерське I) і відносила їх до катакомбної культури (Круглікова 1955, с. 74).

Дослідження В.Д. Рибалової дали змогу широко представити поселення Кам'янка на північно-східній окраїні Керчі (розкопки 1956—1959, 1961—1962 і 1965 рр.) як одну із яскравих пам'яток епохи бронзи Північного Причорномор'я і датувати його рубежем XV—XIV — початком XIII ст. до н. е. У 1960—1970 рр. з огляду на актуальність вивчення різних проявів культури багатопружкової кераміки дослідники акцентували свою увагу на пізніх етапах побутування Кам'янки. В.Д. Рибалова наголошувала, що за-пропоновані нею датування безпосередньо залежать від прийнятих тоді дат Бородінського скарбу і пізніших пам'яток (Рибалова 1974, с. 48—49). Разом із тим дослідниця сподівалася знайти ранні (пов'язані з північно-кавказькою культурою) шари поселення, щоб скласти уявлення про культуру в цілому (Кислий 2000, с. 205). Визначаючи Кам'янку як особливу пам'ятку культури багатопружкової кераміки, вона виділяє у її матеріальній культурі риси, подібні до катакомбної та зрубної культур, аналогії — у матеріальній культурі Північного Кавказу і нижнього Дону. Проте, на думку дослідниці, Кам'янка не цілком тотожна Лівенцівській фортеці, насамперед за такими ознаками, як відсутність посуду з різко розчленованим біконічним корпусом і багатих орнаментальних мотивів. За В.Д. Рибаловою, Кам'янка — «пам'ятка досить своєрідного, змішаного ... варіанта культури багато-пружкової кераміки, що живиться різноманітними міграціями населення, причому особливістю є також те, що на місці існували сприятливі умови для розвитку рибальства і пастушого скотарства» (Рибалова 1974, с. 45). Як у процесі діяльності експедиції під керівництвом В.Д. Рибалової, так і після публікації її праці з підсумків розкопок, поселення було еталонною пам'яткою, з якою порівнювали результати, отримані на інших об'єктах (Лесков и др. 1962, с. 265; Лесков 1970, с. 12; Колотухин 1983, с. 281 та ін.).

В.Д. Рибалова у своїй праці обґрунтовано вводить поняття «поселення кам'янського типу в Криму» (Рибалова 1974, с. 42). Ми наголошуємо на цих моментах, тому що до авторитету дослідниці часто звертаються, іноді витлумачуючи опубліковане нею дещо однобоко. Сьогодні очевидно, що вигляд Кам'янки й усіх інших поселень цієї культури не «визначають матеріали, характерні для культури багатопружкової кераміки» (Колотухин 1996, с. 67), як культури «бабинських» поселень. Пружкова орнаментация незалежно від типології кераміки — це єдине, що формально поєднує різні явища, причому сам стиль пружкової орнаментации у цих випадках різний. Цей факт уже аналізувався (Братченко 1985, с. 461—462), і його не можна не враховувати, даючи сучасні характеристики.

Експедиції Керченського музею (1980—1985) (Кислий 1987), а потім Кримської філії ІА НАН України (1994—1997; 2001) простежили й вивчили на Кам'янці найдавніші горизонти культурних утворень, що характеризуються підвищеною кількістю кераміки катакомбного вигляду, знахідкою у шарі молоточкоподібної шпильки, а також житлами полегшеної конструкції округлої форми, оточеними кільцеподібними рівчачками для відводу зливних вод. Біля входу в житло із завітрянного боку рівчачки були незамкнутими, тут зазвичай була розташована й вогнищева яма. Виявлено сліди дерев'яних стовпів, що входили до конструкції основи житла. Кільцеподібні кам'янські рівчачки нагадують підкурганні рівчачки навколо катакомбних поховань. За традицією, з південного боку — найбільш захищеного від різких вітрів — також є прохід (Генинг и др. 1989, с. 28, рис. 3, 1). Схожі рівчачки є серед дренажних систем катакомбного поселення Матвіївське I (Никитин 1989, с. 139). Зрозуміло, що тут ми маємо справу з дуже давньою традицією спорудження тимчасових легких жител рухливими скотарями, протокошовиками. Певний час подібні будівлі існували й на Кам'янці (Кислий 2002, с. 110—117).

Значним успіхом у дослідженні культури стали розкопки поселення Планерське I В.О. Колотухиним (1978) та Г.М. Тошевим (1986—1987). На цьому поселенні також було відкрито нижній горизонт культурних відкладень із молоточкоподібними шпильками, аналогічний кам'янському. Нижня межа пам'яток типу Кам'янки визначалася з XVII ст. до н. е. (Кислий 1983; Колотухин 1983, с. 281), далі наголошувалося, що початковий етап існування кам'янських пам'яток може бути синхронізовано зі значним періодом катакомбної культури (Кислий 1990, с. 22), що, на нашу думку, підтверджує весь комплекс знахідок.

С.Н. Братченко, підбиваючи підсумки з вивчення пам'яток типу Кам'янки в Криму і Лівен-

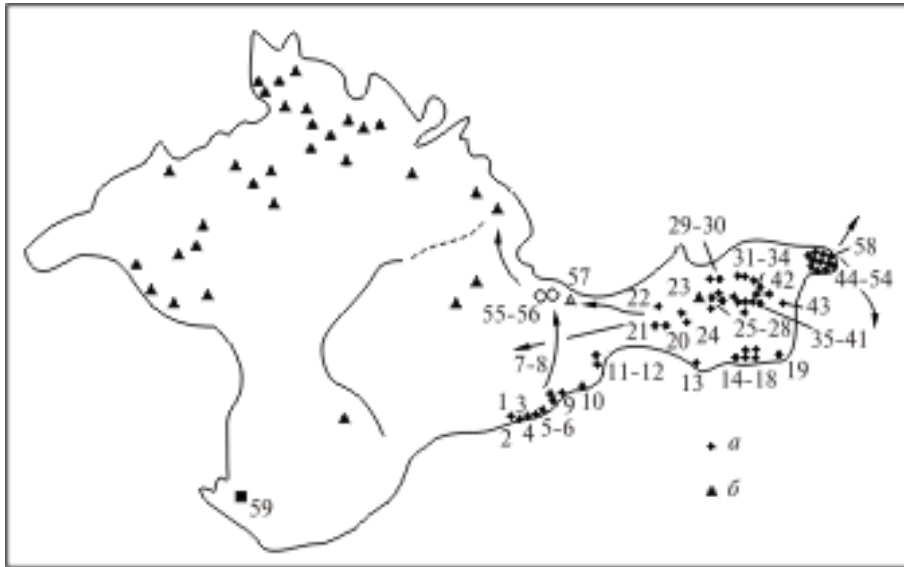

Рис. 1. Пам'ятки кам'янської (а) та катакомбної (б) культур Криму: 1 — Капсель; 2 — Алчак Кая; 3 — Меганом; 4 — Сонячна Долина; 5—6 — Чалки I, II; 7, 8 — Планерське I, II; 9 — Тиха Бухта; 10 — Орджонікідзе; 11—12 — Феодосія I, III; 13 — Чауда; 15—18 — Кімерик I, II, Кончак, Кояшське, Опук; 19 — Яковенкове; 20—21 — Ерофіїве I, II; 22 — Бранне поле; 23 — Красна Гірка; 24 — Кірове; 25—28 — Ленінське, Слюсареве I, II, III; 29—30 — Зелений Яр I, II; 31—34 — Белінське I, II, Лібкнехтовка I (Тасунове), II; 35—41 — Миколаївка I, II, Новоселівка (Фонтани), Горностаївка I, II, III (Реп'євка), Сазонівка; 42 — Андріївка Південна; 43 — Приозерне; 44—54 — Кам'янка I, III, Маяк I, II, Глейки I, Глазівка (Бакси), Темір Гора, Юркіне I, II, III, IV; 55—56 — Шубіне, Орехівка; 57 — Красно-вка; 58 — Глазівка II. *Неопубліковані дані розкопок та розвідок:* 3, 12, 31, 46, 48, 53, 57, 58 — О.Є. Кислого; 9 — С.Г. Колтухова; 14—16 — В.К. Голенко; 27, 29, 34—40, 42, 52 — Л.Г. Мацкевого; 44 — О.Є. Кислого, О.В. Куликова; 49—51 — В.В. Веселова. Стрілками показано напрямки контактів

цівської фортеці на нижньому Дону, обґрунтовано визначив на їх основі окремий культурний тип, що за своєю матеріальною культурою повністю не відповідає ні катакомбній, ні північнокавказькій, ні культурі багатопружкової кераміки (Братченко 1985, с. 458). Завдяки виокремленню кам'янсько-лівенцівської групи пам'яток з'явилася можливість подальшого цілеспрямованого вивчення у межах Північного Кавказу — нижньо-го Дону і Східного Криму загальних культурних процесів. Незабаром виявилось, що між Лівенцівською фортецею і кам'янськими поселеннями немає повної тотожності, насамперед у хронології, тому що Лівенцівка не дає таких ранніх матеріалів, як Кам'янка, Слюсареве, Планерське та ін. (Кислий 1990, с. 20—21).

Г.М. Тощев чітко виокремив знахідки нижнього шару Планерського і безпосередньо співвідніс їх із катакомбною культурою (Тощев 1990, с. 117), що виявилось дуже важливим. Тепер вивчення хронології кам'янських пам'ятників увійшло у фазу, зворотну тій, що мала місце в 1960—1970 рр.: В.Д. Рибалова, акцентуючи увагу на подібності матеріальної культури поселення Кам'янка із сабатинівською і зрубною культурами, виділяла «слабко виражений» горизонт пізньої бронзи, на початку 1990 рр. — акцентція зворотна.

На нашу думку, повністю прив'язувати кам'янські пам'ятки лише до добре відомих реалій, ігноруючи своєрідність цього культурного утво-

рення, означало б утрату важливої ланки у вивченні епохи бронзи регіону. Природно й закономірно простежити «панкатакомбні» традиції на поселеннях, досить віддалених від основного ареалу поширення власне катакомбних пам'яток. Також логічно, що пізні етапи життя досліджуваних поселень привнесли додатково нові (зрубно-сабатинівські) риси у матеріальну культуру. Актуальним залишається виокремлення на рубежі катакомбної і зрубної культур пам'яток багатопружкової кераміки. Проте це не означає, що всі об'єкти мають прилаштуватися під готову схему.

Розглянемо ситуацію із поширенням у Криму основних груп пам'яток першої половини II тис. до н. е., використовуючи для порівняльного аналізу опубліковану карту-схему розміщення катакомбних пам'яток (Тощев 1990, с. 119, рис. 1). На цій схемі не зазначено кілька катакомбних поховань Керченського півострова, однак вона і не покликана показувати всі окремі могили і як випадкова вибірка може відображати щільність поширення катакомбних пам'яток у Криму (рис. 1).

Основні центри життєдіяльності власне катакомбного населення — Північний, Північно-Західний і далі Центральний Крим — діаметрально протилежні східному й південно-східному розміщенню основних пам'яток кам'янської культури. Навіть поділяючи погляд про значну

рухливість «катакомбників», неперспективною буде реконструкція їх поховальної культури в одному місці, а культури поселень — в іншому. Ймовірно, у частини носіїв пізньоямної і катакомбної культур могли з'явитися потреби й можливості більш осілого життя, відмінного від основної маси населення. Подальші особливості розвитку залежали від того, наскільки осіле населення втрачало або зберігало колишні зв'язки й культуру і в цілому було самостійним. Частина осілого населення доби середньої бронзи в нових умовах розвитку, переймаючи риси суміжних культур і виробляючи свої, не могла не відрізнятись від основної маси населення, яке прийнято називати катакомбниками, що і доводить картографування й реальність поділу кам'янських і катакомбних пам'яток. У кам'янського населення не простежено однобічної прихильності ні до катакомбної, ні до культури багатопружкової кераміки Криму. Інша справа — катакомбні стоянки передгір'я та степу. Їх наявність цілком узгоджується з відомою для протоковиків схемою кочувань і осідань на землю з появою такої можливості (История... 1988, с. 225 та ін.).

Для пізньокатакомбного часу характерна поява невеликих стоянок зі слабко вираженим культурним шаром і порівняно великих поселень практично на всій території поширення культури: на півночі, у Полтавській обл., — стоянки с. Більск та ін., на південному заході — Південне Побужжя, на сході — Подоння (Никитин 1989). У Криму нечисленні стоянки відомі біля Сиваша (Тургенська — Кирк-Бель) і в центральній частині, у передгір'ї (Кам'янка біля Сімферополя, Курське I, II та ін.)². Наявність на півдні України поселень, значних за площею, але з малопотужним шаром, свідчить, що в районах зосередження катакомбних поховальних пам'яток формувалися об'єднані осілі центри культури³, які спочатку склалися із кількох сезонних стоянок. Імовірно, такі осередки мог-

² Місцезнаходження поселень Більск автору показав Б.А. Шрамко; Кирк-Бель, Кам'янка — розвідки О.В. Джанова; Курське I, II — розвідки автора.

³ Зауважимо, що, виокремлюючи локальні варіанти катакомбної чи навіть самостійних культур, не можна не звернути увагу на специфічний характер поселень катакомбного часу. Більшість із них периферійні щодо основного ареалу розповсюдження культури або ж розміщені в таких місцях, де через сприятливі природні умови концентрувались і змішувались більш ранні та більш пізні культури. Звідси багато інновацій у поселенських матеріалах. Очевидно, частина з них і за часом, і за матеріальною культурою власне катакомбні, інші, враховуючи тенденцію розподілу катакомбної культури на окремі, слід класифікувати як пам'ятки новоутворених спільнот.

ли існувати на півночі, у передгір'ях Криму, а також у верхів'ях Донузлава.

Кам'янська культура представлена:

- порівняно щільно розміщеними приморськими поселеннями: Юркіне I—IV, Глейки, Маяк I, II, Кам'янка, Кімерик, Чауда, Чалки, Алчак, Меганом, Орджонікідзе та ін. (рис. 1);
- серією невеликих степових поселень біля стародавніх доріг і водних джерел: Єрофееве, Ленінське, Слюсареве, Миколаївка, Горностаївка, Кірове та ін.;
- нечисленними стоянками, пов'язаними, ймовірно, із сезонним відгінним скотарством: Белінське, Темір-гора, Зелений Яр.

Територія кам'янської культури досить компактна. Найбільш яскраві пам'ятки розташовані біля східного і південно-східного узбережжя, поблизу великих стародавніх лиманів і водотічних у давнину балок, що відкриваються до моря (Кам'янка I, II, Алчак-Кая, Глейки I, II, Маяк I, II, Чалки I, II, Меганом, Планерське, Кімерик, Феодосія). По мірі просування в степ на захід і північ, навіть у межах Керченського півострова, вони втрачають окремі свої характерні риси, що відчувається на таких пам'ятках, як Белінське, Глазовка, почасти Планерське I.

У межах північного узбережжя Керченського півострова кам'янських пам'яток практично немає. Це пояснюється умовами гідрографії дна Азова у давнину (низини із заболоченими ділянками біля дельт Дону й Кубані (Зенкович 1958, с. 193)), відсутністю зручних виходів до морського узбережжя. Очевидно, ця територія була багата на корм для худоби — неподалік розташовувалися великі заплавні луки, зручні для сезонного вигулу тварин (звідси звичайні невеликі стоянки північної частини Керченського півострова), але в цілому була осторонь від основних доріг. Ланцюжок поселень у середній частині півострова, ймовірно, був пов'язаний не лише із вигідним місцем проживання, але й із стародавніми дорогами, що вели до найзручніших переправ на ближні землі Передкавказзя і далеких територій, про що свідчить знахідка рогового дископодібного псалія із шипами на поселенні Кам'янка. Контакти між береговими пунктами могли здійснюватися під час каботажного плавання. Вперше таке припущення висловив ще О.Я. Брюсов (Брюсов 1948, с. 7).

Звертає на себе увагу скупченість поселень біля «Керченського рогу» на північно-східній окраїні півострова (рис. 1). Тут закінчувалися степові шляхи і починалися водні. Поселення Кам'янка, розташоване безпосередньо перед спуском до морської заплави, довгий час відіграло роль великого перевалочного пункту поблизу переправ. Саме тут були найзручніші спуски до моря, точніше, до численних обмілин

стародавньої Керченської протоки, уздовж яких проходили переправи. Крім того, неподалік поселення були виходи прісної води⁴, де тепер стоїть степова криниця. Північніше й південніше від Кам'янки місцевість досить пересічена, тому і до сучасної переправи ґрунтова дорога йде через поселення. Відповідно до карт Керч-Єнікальського градоначальства середини й кінця ХІХ ст. пряма ґрунтова дорога з Керчі на схід йшла через Кам'янку повз степову криницю. Аналогічну за напрямом дорогу античного часу відкрито у верхніх шарах Кам'янського поселення (Кислий 1996), тому природним є припущення, що і Кам'янка епохи бронзи розташовувалася безпосередньо біля дороги. Цим пояснюється винятково тривале, навіть на тлі інших кам'янських поселень, існування пам'ятки. У цьому контексті знахідка дископодібного псалія вже не здається випадковою.

У 1981 р. поблизу поселення Глейки І (крайній східний пункт півострова), на високому мисі над морем досліджено багаття з рештками кераміки кам'янського типу. За своїм місцем розташування таке довготривале багаття не могло бути звичайним вогнищем, очевидно, воно відіграло роль маяка. Цілком імовірно, що тут для підтримки вогню на відкритій площадці застосовували самородну нафту, джерела якої є поблизу.

За щільністю і характером поширення досліджувані пам'ятки можна порівняти з поселеннями античного часу Боспору. Частина кам'янських поселень перекрито рештками античних городищ, що підтверджується знахідками (Лєсков 1961, с. 258; Масленников 1995, с. 61). Цікавим є збіг висновків А.М. Лєскова і Н.Я. Мерперта (наведені у роботі О.О. Масленникова), які переважну більшість знахідок ранніх епох із античних поселень датують першою половиною — серединою II тис. до н. е. і рідко — кінцем доби бронзи. Багато подібних матеріалів, представлених О.О. Масленниковим для аналізу, на нашу думку, можна зіставити з часом існування кам'янської культури. Відповідно, кам'янські поселення уздовж узбережжя розташовувалися ще компактніше. Розриви в лінії прибережних поселень біля Феодосійської і Керченської заток свідчать, що в першій половині II тис. до н. е. тут могли бути великі ділянки заболоченої суші.

Перехід через водні перешкоди Боспору на сході й «ворота» Керченського півострова на заході відігравали особливу роль у далеких контактах кам'янського населення. Розглядаючи карту (рис. 1), побачимо, що найзручніший шлях із Керченського півострова на північ проходив уздовж узбережжя Азова. У цьому ж напрямі в

обхід незручностей пересіченої місцевості повинна була пролягати дорога з півдня — з далеких гірських і передгірських поселень через Планерське і безпосередньо з району Феодосії. У такому випадку район на північ і північний захід від сучасних селищ Владиславівка і Кіровське був місцем хоч і не постійних, але частих і регулярних контактів різних груп населення. Для розуміння їх особливостей важливою знахідкою стало поховання ливаря в катакомбному похованні біля с. Краснівка, розташованому в контактній зоні, і його інтерпретація як покажчика традиційних зв'язків між районами Прикубання — П'ятигорська і Подніпров'я через територію Східного Криму (Нечитайло и др. 1985, с. 85—86). Цілком можливо, що вже в ранньокатакомбний час, яким датують краснівське поховання, тут, на злитті доріг, міг бути пункт, де працювала майстерня ливаря. Неподалік відкрито невеликі стоянки катакомбного часу — Орехівка й Шубіне. Ще дві майстерні ливарів пізнішого часу розташовувалися на крайньому сході: на поселеннях Глейки і Кам'янка, де виявлено уламки тиглів (Братченко 1985, с. 461). У 1995 р. на поселенні Глейки, порівняно багатому на знахідки з бронзи (тесло костромського типу, чотиригранне в перетині шило), знайдено рештки невеликої ллячки з часточками запеченого бронзоливарного шлаку.

Отже, картографування показує територіальну цілісність ареалу поширення пам'яток кам'янського типу, певну закономірність їх географічного розташування й зменшення щільності розміщення поселень у разі віддалення від основних центрів культури.

Чи підтверджуються ці особливості під час аналізу кераміки — наймасовішого матеріалу? Слідом за С.Н. Братченком для зручності порівняння виділимо основні групи посуду (Братченко 1976, с. 124).

I група: горщики переважно вертикальних або близьких до них пропорцій із розтрубною шийкою і підбіконічними чи округлими боками. До цієї групи належать порівняно невеликі посудини, аналогічні тим, що знаходять у похованнях культури багатопружкової кераміки, зрубної культури, а також великі корчагоподібні заввишки близько 50 см.

II група: посуд здебільшого горизонтальних пропорцій із прямою або злегка розширеною догори шийкою. Тулуб переважно округлий, але можливі варіації — аж до аналогій до першого типу, що зазначає і С.Н. Братченко.

Лівенцівсько-каратаєвська група пам'яток, безумовно, за матеріальною культурою виглядає більш цілісною, ніж кам'янська (див. таблицю). Її формування почалося набагато пізніше, коли тип горщиків із S-подібним різко зламаним

⁴ Висновок палеогеографа К.К. Шиліка.

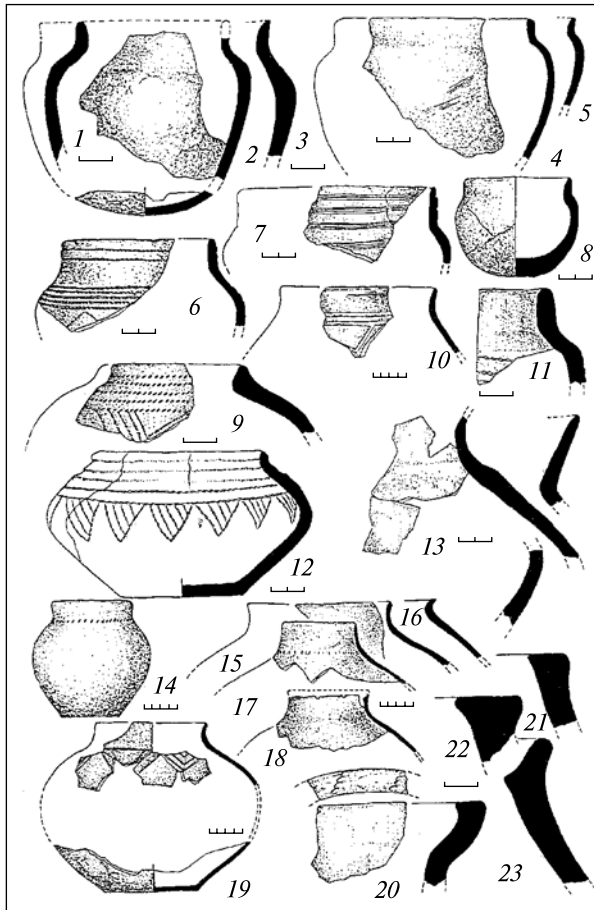

Рис. 2. Кераміка кам'янських поселень: 1—2 — Кам'янка, нижній горизонт; 4—7, 12, 15—19 — Кам'янка, верхній горизонт; 3, 10, 13 — Планерське, нижній горизонт; 11 — Планерське, верхній горизонт; 8, 20, 22 — Слюсареве; 9, 21, 23 — Алчак-Кая; 14 — Маяк; 19 — Кам'янка, фонди Ермітажу, шифр К-58/152, 191

профілем уже утвердився, а інші впливи були мінімальними. С.Н. Братченко вважає, що кераміка Лівенівської фортеці фактично не знала впливу пізньокатакомбних традицій, а також виключає значні взаємовпливи Лівенцівки-Каратаєвого та інших культур (Братченко 1976, с. 136). Керамічний комплекс кам'янських пам'яток дуже синкретичний і містить традиції не лише катакомбної культури у верхніх і нижніх шарах, але й пережиткові ознаки ямної, компоненти північнокавказьких, прикубанських і кримської катакомбних культур, культури багатопружкової кераміки і, як уже зазначалося, зрубно-сабатинівські риси.

Природно, що кераміка Лівенцівської фортеці переважно належить до першого типу, тоді як на кам'янських пам'ятках вона становить менше ніж 50 % (див. таблицю). До того ж, за цією ознакою найближчими до лівенцівсько-каратаєвських поселень Кам'янка і Маяк є пам'ятки біля переправ через протоку. На більшості кримських поселень пружкова орнаментация кераміки не настільки яскрава й багата, як у Лівенцівці, де близько 50—60 % орнаментальних композицій виконувалися за допомогою пружків. На цих розбіжностях наголошувала і В.Д. Рибалова. С.Н. Братченко звернув увагу на бідність орнаментации кам'янсько-лівенцівських пам'яток, що містила значну кількість простих елементів візерунка, — прокреслені лінії, наколи стеблом, пальцеві защепи (Братченко 1985, с. 461—462). Отже, можна досить обґрунтовано вбачати в пам'ятках типу Кам'янки і Лівенцівки певну спільноту, що особливо відчутно на пізніх етапах їх розвитку,

Пам'ятка	Кількість екз.	Форма посуду, %			Орнаментация посуду, %		
		тип I	тип II	інші типи	орнаментована кераміка	з цієї кількості — пружком	пружковий орнамент — від усієї кількості посуду
Кам'янка	741	45	45,4	9,6	55	33	18
Маяк	297	46	42	12	55	36	16
Алчак	276	34,8	47,2	18	78	49	39
Планерське	262	23,7	51,6	24,7	88	74	64
Слюсареве	101	19,8	67,3	12,9	63	41	23
Чалки I	69	18	64	18	—	—	—
Кірове	35	11,4	77,2	11,4	—	—	—
Лівенцівська фортеця	337	Основна маса кераміки	Менш поширений	—	50	50—60	25—30

Примітка. Використано матеріали з розкопок поселень: Кам'янка — 1952—1985 рр., включаючи колекції Ермітажу (Санкт-Петербург) і Керченського заповідника; Планерське I — 1978 р. (звіт про розкопки) і 1986—1987 рр. (колекції музею Запорізького держуніверситету); Чалки — 1948 р. (колекція Історичного музею, Москва), 1965 р. (Ермітаж), 1985 р. (Керченський заповідник); Кірове (колекція ІА НАН України); Маяк — 1981—1982 рр.; Слюсареве — 1993 р.; Алчак-Кая — 1985—1986 рр. (колекції Керченського і Судакського заповідників); Лівенцівська фортеця, за С.Н. Братченко (Братченко 1985, с. 461)⁵.

але закономірним є також виокремлення територіально зумовлених розбіжностей.

Останнім часом стало очевидно, що внаслідок свого унікального розташування на етнокультурній карті Криму кам'янські пам'ятки увібрали й зберегли дуже ранні риси, пережиті як реліктові ще ранньокатакомбними культурами (Кислий 1990, с. 21). Імовірно, контактна зона кам'янців і катакомбників — східно-кримське передгір'я і «передворття» Керченського півострова — була місцем проживання останніх представників пізньоямного та кемі-обінського населення, що просунулося зі степів у передгірські райони (Щепинский 1983, с. 38, 50) і на схід півострова. Східна частина Криму, ближче до протоки, також зберігала рештки культури населення типу Глейки II, участь якого у формуванні кам'янської культури і подальші контакти зумовили той найдавніший «фон» матеріальної культури кам'янців, що містить зразки посуду раннього вигляду і молоточкоподібні шпильки. Кераміка грубого гатунку і тонкостінні посудини, іноді підлисковані, із високо піднятим, різко окресленим профілем плічок і округлим дном відомі з нижніх і верхніх шарів Кам'янки, Планерського, а також із поселень Маяк і Слюсареве. Деякі посудини прикрашено візерунками шнурового штамп (рис. 2, 1—8, 11). В оригінальних формах кераміки кам'янської культури відбився процес змішування різних традицій, у тому числі й тривале збереження компонентів культур ранньобронзового періоду. Не дивно, що В.Д. Рибалова в пошуках аналогій кам'янським посудинам у Криму здебільшого звертається до катакомбних поховань, а іноді й до ямних (Рыбалова 1974, с. 24—25, 27, виноска). Як бачимо, навіть за даними літератури минулих років дуже складно дійти висновку, що вигляд кам'янських пам'яток визначають матеріали культури багатопружкової кераміки, не спростовуючи раніше викладеного різними дослідниками.

На нашу думку, проблему, що постала у зв'язку зі знахідкою молоточкоподібних шпильок на поселеннях Кам'янка і Планерське у комплексі з дуже ранніми і дещо пізнішими матеріалами, можна розв'язати шляхом вивчення особливостей і своєрідності кам'янської культури, що тривалий час існувала паралельно з іншими культурами. Штучне розчленування знахідок на ранні й пізні *post factum* лише через те, що для інших територій їх взаємоіснування не звичне, призводить до безвихідної ситуації.

Пам'ятки кам'янської культури набувають більш чіткого катакомбного забарвлення в міру просування на захід і в райони відкритого степу, в чому можна вбачати не лише територіальні, але й хронологічні розбіжності (Кислий 1990,

с. 21). Відповідно, найранішими є поселення з найбільшим відсотком кераміки II типу: Кірове, Слюсареве (степові пам'ятки, що дають 67—77 % посуду з прямою шийкою й округлим тулубом), далі — Чалки, Планерське I, Алчак-Кая (західні пам'ятки містять 64—47 % такої кераміки). Проте знахідки з нижніх шарів Кам'янки (65 % кераміки II типу) свідчать, що й у східній частині ареалу поширення культури відбувались процеси активного залучення найдавніших мешканців півострова до єдиної системи господарювання. У цілому й нижні, й верхні горизонти Кам'янки і Планерського містять дуже ранню за своїм виглядом кераміку, переважно подібну до кераміки з катакомбних поховань (рис. 2, 6, 7, 11, 12, 14). У верхніх шарах Планерського, нібито «некатакомбних» (якщо катакомбним на поселенні вважати лише нижній шар (Тоцев 1990, с. 117)), виявлено посуд яскравого катакомбного вигляду, в тому числі зі шнуровим і гусеничним орнаментами (рис. 2, 11). Поселення Кам'янка основного, верхнього, горизонту завжди давало аналогічні й часом ще яскравіші знахідки (рис. 2, 6, 7), причому, зауважимо, подібні є й у колекції Ермітажу з розкопок 1950—1960 рр. (ДО-59, № 397; ДО-61, № 56 та ін.). Утім усе-таки на кам'янських пам'ятках (і у верхніх, і в нижніх шарах) зразки орнаментативної шнуровим штампом поодинокі.

Отже, катакомбне підґрунтя кам'янських пам'яток очевидне. Проте кам'янська кераміка відображає єдину лінію розвитку з поступовим зменшенням кількості круглобокого посуду з різноманітними за формою вінцями — прямими і відігнутими — і збільшенням витягнутого посуду, тричасткового профілю з пружковою, прокресленою чи виконаною наколами орнаментативною. Згодом змінюється зональність орнаментованої частини посуду. Орнамент, що займав на горщику шийку, плічка, боки (рис. 2, 6, 7, 9, 12, 19), залишився лише у вигляді однокладового орнаменту на боках або плічках, іноді під вінцем (рис. 2, 14, 17, 18).

Знахідки з нижнього шару Планерського I нечисленні, але і вони показують, що в той час, як і на Кам'янці, використовували різноманітний посуд, у тому числі із високою розтрубною шийкою і пружковою орнаментативною (рис. 2, 10, 13). Цікаво, що крім характерних відігнутих вінців у колекції із нижнього шару Планерського виявлено форми посуду з досить виразним різким зламом тулуба в середній частині, а також товсті фрагменти стінок, що тоншають при переході до вигину на шийку зі збереженням своєрідного уступу (рис. 2, 13), що чітко зафіксовано і на Кам'янці.

Останнім часом В.О. Колотухін дуже коректно зауважує, що матеріали нижнього горизонту Планерського (розкоп 1 його розкопок 1978 р.)

усе ж видаються катакомбними, а «відсутність хронологічного стику між двома комплексами є очевидною, і багатопружкова атрибуція ранніх матеріалів не без суперечностей» (Колотухин 2003, с. 50). Отже, ми вкотре стикаємося з проблемою невдалої назви «культура багатопружкової кераміки», на чому постійно наголошують дослідники (Отрощенко 2001, с. 81). По-перше, ніхто ніколи не відносив нижній горизонт Планерського до культури багатопружкової кераміки. Йдеться про окреме культурне явище з незначними варіаціями у розумінні О.Є. Кислого чи Г.М. Тощева. До того ж, «відсутність хронологічного стику» не може бути очевидною з багатьох причин. Так, матеріали розкопу 2, що, за словами В.О. Колотухіна, «класично» багатопружкові, в *абсолютно переважній більшості* дають форми кераміки, похідні від катакомбної, чи просто продовжують нижній горизонт поселення Планерське. Для того щоб переконатися у цьому, досить переглянути звіт В.О. Колотухіна за 1978 р. (Колотухин 1979, рис. 101—105). Дослідник писав, що хоча *орнамент кераміки* із розкопу 1 і видається йому пізньокатакомбним, але в тих самих штиках є уламки багатопружкового посуду, «характерного для розкопу 2 і поселення Кам'янка у Східному Криму» (там само, с. 39). Звичайно, можливе «механічне змішування» матеріалів (Колотухин 2003, с. 50), однак на поселенні Кам'янка також простежується ця традиція і не лише на керамічному матеріалі. Ще на польових матеріалах 1980 р. доведено, що будуючи житло верхнього горизонту, кам'янци детально враховували планіграфію будівель нижнього горизонту, зокрема вхід до жител різних горизонтів, а також сміттєві ями розташовували в одному місці (Кислий 2002, с. 114). У випадку із кам'янською культурою ці деталі дають змогу дослідникам, які займаються проблемою переходу від ранньої до середньої бронзи, вивчати регіональні особливості періоду трансформацій.

Проте керамічний комплекс Планерського I не є абсолютним аналогом Кам'янки. Так, вплив катакомбної культури на Планерське з самого початку його існування був більш значним, ніж на деякі інші поселення культури. Кераміка Планерського, у тому числі й рання, більш багата за декором — 88 % посуду орнаментовано, 74 % з якого прикрашено валиком, проти 55 і 33 % відповідно на Кам'янци (див. таблицю). Навіть порівняно з близькими за часом і територіально поселеннями Алчак-Кая і Слюсаревим (63 і 78 % орнаментованої кераміки) Планерське виглядає яскравіше. Як було зазначено, на Кам'янци, Глейках, Маяці I і II виявлено менше посудин горизонтальних пропорцій. Зауважимо, що ця різниця в керамічному комплексі пам'яток, що порівню-

ються, може виглядати ще різкіше, тому що до III типу посуду із Планерського (24,7 %) (див. таблицю), крім інших форм (миски, банки тощо), належать посудини маловиразних форм із невисоким вінцем — сплосченим зверху або різко відігнутим, заокругленим. Імовірно, багато таких посудин мали округлий тулуб.

На поселенні Планерське посуд катакомбного вигляду, як правило, більш багато орнаментований саме пружковим орнаментом, іноді у сполученні з прокресленим, рідше — шнуровим. Тут не знайдено посуду із закраїнами — внутрішніми виступами на шийці для утримання кришки, відомими у різних варіаціях (виступи біля краю вінця і на вигині шийки, з отворами, не суцільні по колу, а лише ділянками і т. д.) на всіх інших планомірно розкопаних пам'ятках кам'янської культури (рис. 2, 18, 23). Також не виявлено характерних посудин бахмуцько-донецьких варіацій із прямою або злегка відхиленою середньо-високою шийкою й округлими, на 1/3 висоти горщика, піднятими плічками (рис. 2, 14). На поселеннях Кам'янка й Маяк такі посудини переважно не мають пружкової орнаментативної рідко трапляються, тоді як їх близькі аналоги в донецькій катакомбній культурі різноманітно орнаментовані, у тому числі й пружком, і «належать до найбільш розповсюдженого» посуду нижньодонських пам'яток (Братченко 1976, с. 36).

Крім того, своєрідність Планерського виявляється у тому, що це поселення не можна назвати ані глибинним, ані степовим, хоча воно й розташоване на відстані від узбережжя моря. У колекції знахідок із Кам'янки, Маяка, Глейок, Алчак Каї багато рибальських грузил, здебільшого зроблених із морської гальки. На поселенні Алчак Кая біля стіни одного з жител в акуратно викопаній ямці розміром 0,3 × 0,3 м, завглибшки 0,5 м виявлено скарб із 13 грузил характерної підовальної форми з виїмками для прив'язування. Ці грузила, мабуть, використовували в конструкції однієї, досить великої рибальської снасті. Одне грузило походить із поселення Слюсареве (Яковенко 1967). Під час розкопок Планерського I таких знахідок не зафіксовано. Імовірно, це поселення пов'язувало широкий світ степів, жителів передгір'я та прилеглого узбережжя моря, де повинні були розташовуватися поселення-супутники, що може слугувати поясненням, чому мешканців самого Планерського так мало цікавили морські промисли. Нарешті, Планерське вирізняється більш великими і потужними порівняно з іншими кам'янськими поселеннями кам'яними спорудами.

Звичайно, проводячи аналогії між кам'янською культурою й культурами Північного Кавказу й нижнього Дону, з вищезазначених причин

спочатку більшу увагу звертали на подібність варіантів кераміки саме першого типу, прикрашеної переважно пружковим орнаментом. Потім з'ясувалося, що кераміка з наліпною орнаментациєю входить не лише до складу комплексів культури багатопружкової кераміки, але й катакомбних культур, а серед розмаїтості форм виділяється ріпоподібний посуд, який є сполучною ланкою у типології кераміки двох регіонів. Кам'янська кераміка близька не стільки до класичної ріпоподібної, скільки до окремих форм батуринського варіанта катакомбної культури (рис. 3). З іншого боку, до ріпоподібного посуду Східного Криму ближча не північнопричорноморська кераміка (Матвіївка—Південний Буг, Богданівка—Присамар'я), а саме степова прикубанська — з досить широкою горловиною, роздутим тулубом, присадкувата, зі сплюсненим широким дном. Цей момент певною мірою розділяє Кам'янку і Штурмове, представлені посудини з якого вузькодонні, з добре профільованою придонною частиною, що ближче до форм Присамар'я. Зазначимо, що, відповідно до звіту О.Я. Савелі (Савеля 1981), один із горщиків із Штурмового, уламок якого перекривав поховання людського черепа в іншому горщику, мав бортик-виступ при переході від шийки до тулуба. Ця деталь нагадує аналогічні особливості кам'янської кераміки (рис. 2, 13). У звіті також зазначено факт зв'язку виявленого керамічного матеріалу з Кавказом, що, на нашу думку, важливо.

За матеріалами степової кримської катакомбної культури, аналогії ріпоподібному посуду поки не виразні. З Прикубанням у кам'янської кераміки збігаються також прийоми обробки поверхні. Деякі посудини згаданих форм із Алчака і Кам'янки підлисковані (рис. 2, 17), що спостерігається також у степах Прикубання (Трифонов 1991, с. 142, 154, 157). Імовірно, звідти ж походять найближчі аналогії ріпоподібним горщикам із внутрішньою закраїною — упором для кришки (Марковин 1960, с. 36, рис. 7, 37). На наш погляд, у Східному Криму ця деталь різноманітніша і простежується чіткіше (рис. 2, 18, 20, 23). Характерним є оформлення країв вінець товстостінних великих посудин зі Слюсарєвого, Кам'янки, Алчака, Планерського: нависання «комірцем» зовні (верхній шар) чи сплюснення зверху з нависанням усередину або одночасно й назовні (нижній шар) (рис. 2, 21, 22).

Ще одна група посуду, близька до прикавказьких, — циліндрошій корчаги з більше або менше відігнутими вінцями і «стягнутою» горловиною — відома як на сході (Кам'янка), так і на заході (Алчак Кая) ареалу поширення кам'янської культури (рис. 3, 5, 6). Посуд із поселення Кам'янка, як правило, прикрашено наколами, насічками або прорізним орнаментом, а з посе-

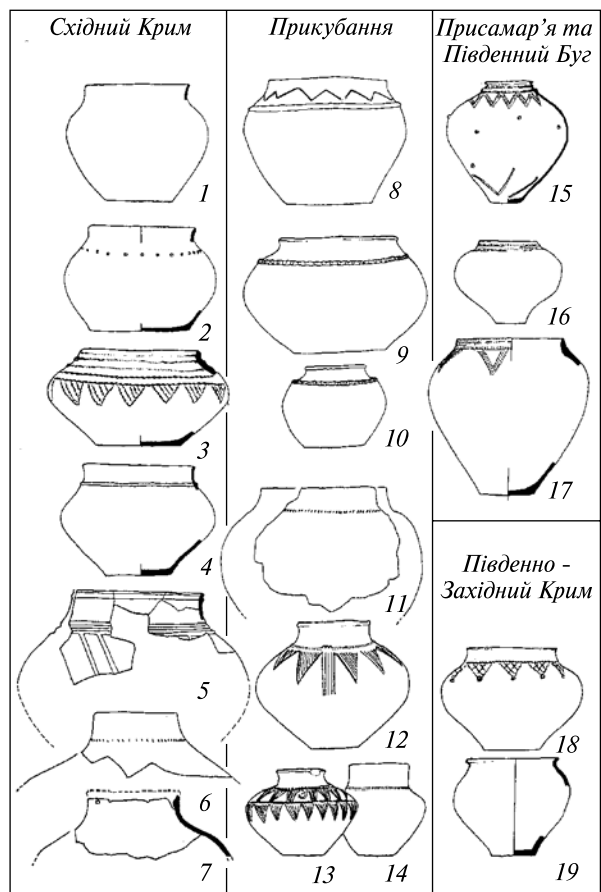

Рис. 3. Кераміка ріпоподібних та близьких типів Східного Криму: 1, 6, 7 — Кам'янка; 2—4 — Алчак Кая; Прикубання: 8—9 — ст. Анапська; 10 — Армавір; 11—12 — ст. Новокорсунська; 13—14 — Армавір; Присамар'я: 15—16 — Богданівка; Південного Бугу: 17 — Матвіївка; Південно-Західного Криму: 18—19 — Штурмове

лення Алчак — трикутниками, виконаними наліпленими пружками. Зовнішня поверхня виробів чорного або сірого кольору, іноді заліскована (рис. 2, 17, 18). Подібний посуд із Прикубання (Трифонов 1991, с. 142, рис. 20, 40, 42) виявлено у похованнях пізнього періоду розвитку місцевої катакомбної культури, датованої XVII—XV ст. до н. е. Власне, зазначені ріпоподібні горщики складають інвентар середнього й пізнього (за В.А. Трифоновим) етапів цієї само культури (Там само, с. 142, рис. 20, 26, 38, 41, 50). Таким чином, з огляду на різноманітні типи катакомбноподібного посуду кам'янських поселень, який переважає, найбільш повні й чіткі аналогії знаходимо на сході й північному сході, а не на заході — в Криму.

Імовірно, тут потрібно говорити не просто про односторонні впливи, а про взаємовпливи. Зважаючи на розташування кам'янських поселень, мешканці сприймали різноманітні традиції, але в силу особливостей життєдіяльності (приміром, освоєння моря) їх культура не могла не бути привабливою для власне степовиків.

Залишається нез'ясованим питання щодо

ранньої традиції побутування на кам'янських поселеннях посуду S-подібного профілю, як правило, без різкого зламу тулуба і пишного пружкового орнаменту. Цілком імовірно, що цим елементом кам'янську культуру могли збагатити саме північно-східні зв'язки. Одна з найцікавіших аналогій — із посудом бахмутського типу — показує напрям контактів, де звичайною є кераміка струнких пропорцій. Це райони поширення середньодонської катакомбної культури. Саме округлість корпусу більшості кам'янських посудин I типу (див. таблицю), у тому числі «втягнутих», змушує звернути увагу також на північнокавказьку культуру степового Прикубання, для якої така кераміка характерна на всіх етапах розвитку (Марковин 1960, с. 120, рис. 50, 3, 4, 18, 28) і є продовженням традицій, можливо ще майкопських, прикрашати (порівняно рідко) посуд вертикальних пропорцій зі звуженим дном одним пружком біля основи шийки (Днепровский 1991, с. 7, рис. 3, 7).

С.Н. Братченко зауважив такий, на перший погляд, анахронізм: на бахмутському посуді уперше з'являється пружковий пасок в основі шийки — орнаментальний прийом, дуже поширений в епоху пізньої бронзи (Братченко 1976, с. 60). Кам'янська кераміка також має подібну орнаментацию, яка на бочкоподібному посуді закономірно переростає у дуже близьку зрубно-сабатинівській (Гершкович и др. 1989; Кислый 1991, с. 109, рис. 2, 2, 8). Отже, кам'янські пам'ятки, поряд із пам'ятками культур Подоння й Прикубання, належать до території досить раннього побутування кераміки S-подібного профілю. У поширенні цієї традиції відомо роль зіграли контакти з Доном та Кубанню, а також водними шляхами через Керченську протоку.

Ймовірними є подальші підтвердження того, що жителі кам'янських поселень були знайомі з більш віддаленими землями, ніж території, що безпосередньо прилягають до Східного Криму. Це доводить не лише кераміка певних типів, яка вводить досліджувані пам'ятники до кола культур, що активно сприймали різноманітні нововведення, але й інші знахідки.

У 1981 р. на поселенні Кам'янка виявлено знаряддя для обробки шкіри — скам'янілу стулку мушлі *Carbicula* із нанесеними по краю зубчиками. Виріб досить звичний для поселень епохи бронзи, але незвичною виявилася сама раковина молюска, не поширеного в акваторії Керченської протоки. Це давній вимерлий прісноводний вид, що жив у гирлах великих рік Північно-Західного Причорномор'я, швидше за все, в гирлі Дунаю⁵. Якщо знахідки ріпоподібного посуду в Подніпров'ї і Південному Побужжі безпосередньо пов'язані з подібною керамікою Північного Кавказу (Марина и др. 1989,

с. 51; Никитин 1989, с. 140), то, можливо, шляхи її розповсюдження збігалися з тими, якими, але у зворотному напрямі, в Кам'янку потрапила стулка мушлі. Відомо, що пересування із Криму в райони пониззя Дніпра — Південного Бугу в певний період II тис. до н. е. було полегшене наявністю сухопутного мосту від Бакальської коси до Джарилгачу (Невесский 1967, с. 227). Звідси чіткі «інгульські» мотиви на катакомбній кераміці, як-от «амфорка» з пружками із с. Далеке (Колтухов и др. 1994, рис. 48, 3) Північно-Західного Криму.

Рідкісна знахідка з Кам'янки — роговий дископодібний псалій із шипами — застосовували, як це надійно встановлено завдяки синташтським комплексам (псалії, кінські кістяки, колісниця), в упряжі під час спорядження бойових колісниць. Зрозуміло, що за звичайних обставин або у випадку мирних взаємин потреба в таких виробках була мінімальною. До того ж, дископодібні псалії — досить складні й дорогі вироби, які у побуті, зазвичай, заміняли більш простими пристосуваннями. Можна погодитися з висновком, що широке застосування колісниць (для території Північного Причорномор'я це стає все очевиднішим фактом) потребувало стандартизації виробів, високопрофесійної майстерності, певного рівня організації виробництва, можливих в умовах системи господарювання близькосхідних рабовласницьких держав. Крім того, колісниця застосували у випадку кон-фліктів, принаймні між рабовласницькими державами й союзами племен Близького Сходу, що консолідувалися (Кожин 1985, с. 176—177).

Отже, маємо протиріччя: з одного боку, передбачається, що джерела інновацій у використанні коня й колісниць мали бути в степах, а з іншого — усе замикається на близькосхідних цивілізаціях. Це протиріччя усувається, якщо сприймати культури північнопричорноморських степів епохи бронзи не якимись надзвичайно розвиненими і не примітивними, а саме такими, якими є більшість культур протококівницького світу (Кислый 2002а, с. 272—282).

Типологічна близькість металевих, кістяних і рогових дископодібних псаліїв із Сирії, Гази, Мікен і Північного Причорномор'я є прямим свідченням уніфікації і стандартизації виробів на дуже широких просторах Євразії. Навряд чи це було б можливо, якби протококівницький світ Північного Причорномор'я не потребував нововведень. Імпульси до виробництва псаліїв певного типу, якщо вони йшли зі степу і були підкріплені високорозвиненим виробництвом

⁵ Визначення кандидата біологічних наук, завідувача відділу Азово-Чорноморського НДІ рибного господарства й океанографії О.Г. Рубінштейна (м. Керч).

Близького Сходу, не згасаючи з XVII до XIV ст. до н. е. (Черняков 1983, с. 33), не могли реалізуватися без прямих контактів населення. Досить могутні, конструктивно складні оборонні спорудження Лівенцівки й Каратаєвого, вали на Кам'янці, відзначені В.В. Веселовим (Рыбалова 1974, с. 19), — факти такого стану суспільства, за якого воно було здатне консолідуватися для ефективних бойових дій. Разом із тим наявні дані про життєдіяльність близькосхідних протоковиків (у тому числі відповідно до книг Старого Заповіту) з їх тимчасовими перекочівками, періодичними осіданнями на землю, зміною напрямів діяльності (мирна праця, грабунки, оборона і напад), плавленням міді й литтям виробів у напівстаціонарних умовах табірної життя радикально нічим не відрізняються від даних про племена Північного Причорномор'я. Матеріальна культура власне кочівників пустель і напівпустель Близького Сходу виглядає досить бідно (Вуллі 1986, с. 78—79). Основна розбіжність — рівень активного контакту з розвиненими містами-державами Сходу. Проте саме типологія дископодібних псаліїв показує, що цю останню умову войовничі степовики з Північного Причорномор'я переборювали неодноразово.

Яку роль у таких подіях могли відігравати жителі селищ типу Кам'янки? Чітку типологію дископодібних псаліїв із датуванням етапів їх розвитку запропонувала О.Є. Кузьміна. Утім позиція авторки типологічної схеми в одному питанні здається не зовсім логічною. Якщо дослідниця погоджується з тезою більшості науковців щодо близької подібності кістяних із шипами і литих близькосхідних псаліїв (Кузьміна 1980, с. 16), то незрозуміло, чому останні виокремлено із запропонованої типології? І.Т. Черняков зазначив безпосередній типологічний взаємозв'язок без опосередкованих варіантів кам'янського і близькосхідних псаліїв (Черняков 1983, с. 40, рис. 3, 8, 22). У випадку датування псалія із Гази XVII ст. до н. е. (там само, с. 33) кам'янську знахідку можна порівнювати з ними також і за часом найранніших із потенційно можливих контактів. Цього не виключає і схема О.Є. Кузьміної, але з паралельним раннім датуванням псалія із поселення Баланбаш абашівської культури. Щодо останнього є певний сумнів. Грунтуючись на типології дослідниці, а також з огляду на пізніше датування абашівських старожитностей в особливостях баланбашівського псалія можна вбачати дериваційні елементи, які визначили варіантність псаліїв типу Утевки й Кондрашівки, а також абашівських із виступними трикутними планками (Кузьміна 1980, с. 16).

Судячи зі знахідок дископодібних псаліїв, Кавказ певною мірою залишався осторонь взаємодій північних степів і Сходу так само, як

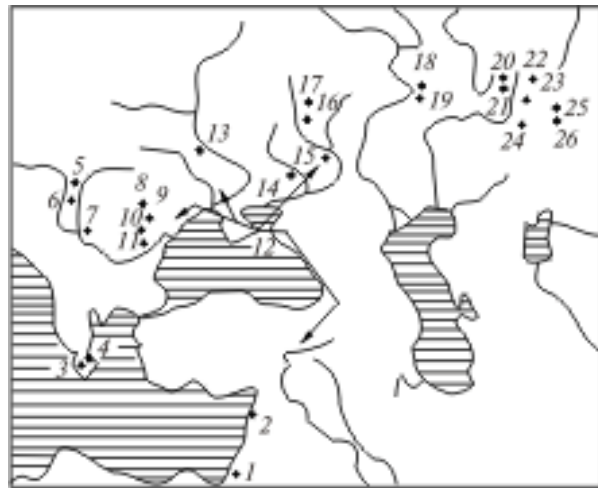

Рис. 4. Поселення Кам'янка у системі контактів територій, де було знайдено дископодібні псалії із шипами, а також близькі аналогії: 1 — Газа; 2 — Рас Шамра; 3 — Каковатос; 4 — Мікени; 5 — Тосег; 6 — Фюзешабонь; 7 — Вагіна; 8 — Трушешти; 9 — Кирломанешти; 10 — Монтеору; 11 — Ульмени; 12 — Кам'янка; 13 — Трахтемирове; 14 — Поляни; 15 — Кондрашівка; 16 — Отрожка; 17 — Староюр'єве; 18 — Суруш; 19 — Утевка; 20 — Баланбаш; 21 — Тавликаєве IV; 22 — Алакуль; 23 — Синташта; 24 — Тасті Бутак; 25 — Петрівка IV; 26 — Новонікольське. Стрілками показано напрямки контактів

і території на південь від Дунаю не здаються за результатами картографування цих знахідок проміжною ланкою між півднем Східної Європи й Середземномор'ям (Чередниченко 1976, с. 147—148). Очевидно, Кавказ був особливим світом у відносинах зі степовиками, жителями північніших або східніших територій. Крім того, Кавказ виробляв свої оригінальні типи металевих псаліїв.

Для з'ясування ситуації, що склалася з поширенням дископодібних псаліїв, застосуємо геополітичний аналіз (рис. 4). З огляду на вищезазначені фактори взаємозв'язків поселень Керченської протоки з Подонням, де виявлено серію знахідок дископодібних псаліїв, Подніпров'ям і Передкавказзям, а також фактор зміни гідрографії Північно-Західного й Східного Криму, відсутність зручних місць для поселень/стоянок на протилежному Кам'янці кавказькому березі протоки одержимо картину перетинання (доцентровості) багатьох взаємодіючих саме в Східному Криму. З урахуванням мінусових «мертвих зон» Кавказу, Південного Подунав'я і Фракії, моменту посиленого, так званого гравітаційного тяжіння Близького Сходу виходить, що поселення Кам'янка розташовано практично в центрі реконструйованих подій.

Відкритим залишається питання про походження кам'янського типу. Зважаючи на добру археологічну обстеженість території Керченського півострова, можна припустити, що кам'янський обряд поховань був безкурганним, але

зберігав деякі риси катакомбного. З огляду на це цікавим є ґрунтовий катакомбний могильник Штурмове під Севастополем (Савеля і др. 1990, с. 59), який хоча й територіально далекий від кам'янської культури, пов'язаний із нею хронологічно, а також низкою спостережень. Так, за словами В.Д. Рибалової, на північний захід від поселення Чалки під горою на плато до розбивки винограднику спостерігалися кам'яні кромлехи, пов'язані, відповідно до знахідок підйомного матеріалу, із можливим могильником кам'янського типу. Проте у цілому необ'язно зважати на можливість простої стадіальної подібності: кераміка зі Штурмового ще більше, ніж до кам'янської, подібна до кераміки з пізньокатакомбних поселень Південного Бугу й поховань Присамар'я. Очевидно, що кам'янська культура має якесь відношення до виявлених курганних поховань Керченського півострова у кромлехах (Отрошенко 2001, с. 108). Окремі знахідки кам'янських поховань у тій місцевості — Іллічівка (Корпусова і др. 1999, с. 42—49), Аджимушкай, Акташ, де незвично було б бачити великі кам'янські поселення, але де є стоянки кам'янської культури (III тип поселенських пам'яток), ще раз доводять, що власне могильник цієї культури ще не знайдено, отже, процеси перехідного часу, появу рухомого й активного щодо етногенезу населення вивчати досить важко.

Г.М. Тощев і О.Я. Савеля інтерпретують Штурмове і як власне кам'янсько-лівенцівський могильник, який за низкою ознак можна зіставити з похованнями пізньокатакомбного типу (Савеля і др. 1990, с. 60), і як пам'ятку з «власне катакомбними рисами» й елементами, що пізніше розвинулися «...у пам'ятках кам'янської групи», оскільки воно багато в чому однотипне з нижнім шаром Планерського (Савеля і др. 1992, с. 127). Саме така характеристика Штурмового й визначає єдність Планерського — від верхнього шару до нижнього. У результаті Г.М. Тощев (Тощев 1996, с. 80) дійшов висновку, що Планерське, як і кам'янські пам'ятки в цілому, належать до однієї культури з чіткими катакомбними традиціями.

Отже, і територіально, і за своєю матеріальною культурою, і за способом життєдіяльності населення, яке залишило пам'ятки типу Кам'янки, було окремим культурним утворенням, генетичні зв'язки якого сягають щонайменше культур ранньокатакомбного часу. До того ж катакомбну культуру традиційно вважають спільністю з низкою самостійних культурних утворень. У пізньокатакомбний час населення кам'янських поселень вступає у коло відносин, що, розвиваючи старі традиції, простиралася до районів Близького Сходу. Причому саме кам'янське поселення в силу свого особливого географічного розташування відіграло роль форпосту і перевалочного пункту. Порівняна бідність

матеріальної культури у цьому випадку не дивна, адже аналогічна ситуація характерна для усього світу культур, близьких до протоковітницьких II тис. до н. е., незважаючи на їх рівень контактів із провідними центрами цивілізації.

Катакомбне підґрунтя простежується на всіх кам'янських пам'ятках, але характер їх культурних нашарувань не дає підстав для поділу на суто катакомбні чи виключно багатопружкові. Стійкість і своєрідність характеру кам'янської культури визначили її хронологічні межі: ми дотримуємося раніше висловленої думки, що протягом тривалого часу вона співіснувала з катакомбною культурою і зникла в період припинення активних контактів через протоку — у XV—XIV ст. до н. е.⁶

Характерні риси кам'янської культури:

- її можна розглядати як давню місцеву культуру, що поєднувала кілька світів і традицій — мешканців Криму, Подніпров'я, Подоння, Північного Кавказу, Північно-Західного Причорномор'я;

- населення будувало житла та споруди, максимумно пристосовані до потреб часу та середовища існування, — легкої конструкції, не заглиблені або вкрай незначно заглиблені в землю з кам'яним обкладенням знизу, навіси на стовпах; споруджувало (можливо, вперше в Криму) досить потужні підпірні стінки й еспланади на схилах (Кислий 1991, с. 106—109), а ймовірно, і захисні споруди;

- поселення були розташовані біля доріг і водних (морських) шляхів і характеризувалися досить розвинутою культурою моревикористання, розвитком землеробства й скотарства;

- у цій культурі своєрідно консервувалися риси катакомбної культури, навіть ямної, кеміобінської та типу Глейок II у час появи пам'яток культури багатопружкової кераміки;

Найхарактерніша форма керамічних посудин — округлобока. При цьому посуд горизонтальних пропорцій часто мав різко відхилені вінця, а посуд вертикальних пропорцій — бочкоподібний тулуб. Від культури багатопружкової кераміки кам'янську культуру відрізняє нечисленність горщиків чітко зламаного профілю, бідність орнаменталізації, зокрема і пружкової, наявність заліскованої кераміки, оригінальні форми посуду, що є трансформацією традицій катакомбних чи, значною мірою, самобутніх, таких як керамічні форми з внутрішнім виступом.

Вдячний В.Д. Рибаловій, В.О. Колотухіну, Г.М. Тощеву, Л.Г. Мацькевому, С.Г. Колтухову, В.К. Голенку за надану можливість працювати з матеріалами їхніх досліджень.

⁶ Зазначимо, що існує нагальна потреба у створенні проекту системного відбору матеріалів різних культур енеоліту—бронзи України для палеомагнітного датування й опрацювання отриманих результатів.

- Братченко С.Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976.
- Братченко С.Н.* Каменско-ливенцовская группа памятников // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1.
- Брюсов А.Я.* Экспедиция ГИМ 1948 г. Отчет // Архив ИА РАН. — Д. 214.
- Веселов В.В.* Стоянки эпохи бронзы на Керченском полуострове близ поселков Каменка, Глейки, Маяк // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С. 35—38.
- Вуллс Л.* Забытое царство. — М., 1986.
- Генинг В.В., Корпусова В.Н.* Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Богачевка. — К., 1989.
- Гершкович Я.П., Кислый А.Е.* О некоторых особенностях керамики каменско-ливенцовской культурной группы: Тез. докл. семинара «Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе». — Донецк, 1989. — С. 46.
- Днепровский К.А.* Серегинское поселение эпохи средней бронзы // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 3—7.
- Зенкович В.П.* Берега Черного и Азовского морей. — М., 1958.
- История Древнего Востока.* — М., 1988. — Ч. 2.
- Кислый А.Е.* Работы Керченского историко-археологического музея // Археологические открытия 1981 г. — М., 1983. — С. 298.
- Кислый А.Е.* Раскопки поселений Камянка и Алчак-Кая // Археологические открытия 1985 г. — М., 1987. — С. 328.
- Кислый А.Е.* Некоторые особенности строительной техники и особенности среды обитания в эпоху средней бронзы // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — Вып. 2. — С. 105—110.
- Кислый А.Е.* Поселения моряков XVII—XV вв. до н. э. в Восточном Крыму // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских Древностей: Материалы междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 53—55.
- Кислый А.Е.* Каменская культура Восточного Крыма // Наук. праці Запоріж. держ. ун-ту. — 2000. — Вып. 9. — С. 205—227.
- Кислый А.Е.* Жилища разных горизонтов поселения Каменка и вопросы относительной хронологии // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2002. — Вып. 10. — С. 110—117.
- Кислый А.Е.* Восточное Средиземноморье и Крым во II тыс. до н. э.: параллели // Крымский архив. — Симферополь, 2002а. — Вып. 8. — С. 272—282.
- Кислый А.Е.* Об относительной хронологии каменско-ливенцовских памятников. Тез. докл. всесоюз. семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990. — С. 21—22.
- Кожин П.М.* К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. — М., 1985.
- Колотухин В.А.* Отчет об археологических раскопках в зоне строительства водовода Феодосия — Судак в 1978 г. — Симферополь, 1979.
- Колотухин В.А.* Многослойное поселение в Юго-Восточном Крыму // СА. — 1983. — № 1. — С. 270—281.
- Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — раннем железном веке. — К., 1996.
- Колотухин В.А.* Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.
- Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тоцев Г.Н.* Курганные древности Крыма. — Запорожье, 1994.
- Корпусова В.Н., Ляшко С.Н.* Погребение эпохи бронзы с глиняными модельками колес у с. Ильичево в Крыму // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Запорожье, 1999. — Вып. 7. — С. 42—49.
- Кругликова И.Т.* Поселения эпохи бронзы и раннего железного века в Восточном Крыму // СА. — 1995. — № 24. — С. 74—92.
- Кузьмина Е.Е.* Еще раз о дисковидных псалях евразийских степей // КСИА АН СССР. — 1980. — Вып. 161. — С. 8—21.
- Лесков А.М.* Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове // СА. — 1961. — № 1. — С. 258—261.
- Лесков А.М., Збеневич В.Г.* Археологические разведки на Керченском полуострове в 1959 году // Археология и история Боспора. — Симферополь, 1962. — Вып. 2. — С. 265—267.
- Лесков А.М.* Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. — К., 1970.
- Марина З.П., Феценко Е.Л.* Новые погребения манычского типа в Днепровском Левобережье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 50—60.
- Марковин В.И.* Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. — М., 1960.
- Масленников А.А.* Каменные ящики Восточного Крыма. — М., 1995.
- Масленников А.А.* Варвары, греки и Боспор Киммерийский до Геродота и при нем // Древности Боспора. — М., 2001. — Вып. 4. — С. 291—324.
- Невесский Е.Н.* Процессы осадкообразования в прибрежной зоне моря. — М., 1967.
- Нечитайло А.Л., Рунич А.П.* Новое звено в системе контактов Украины и Кавказа в эпоху бронзы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 72—89.
- Никитин В.И.* Матвеевка I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА. — 1989. — № 2. — С. 135—140.
- Отроценко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

- Рыбалова В.Д.* Поселение Камянка в Восточном Крыму // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — 1974. — Вып. 16. — С. 19—49.
- Савеля О.Я.* Отчет Севастопольской охранно-новостроечной археологической экспедиции о полевых исследованиях в 1981 г. в зоне новостроек // Научный архив ИА НАН Украины. — 1981/147. — № 20290.
- Савеля О.Я., Тощев Г.Н.* Могильник Штурмовое каменско-ливенцовского типа в Крыму. Тез. докл. семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990. — С. 59—60.
- Савеля О.Я., Тощев Г.Н.* Могильник Штурмовое эпохи средней бронзы // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — Вып. 3. — С. 122—127.
- Тощев Г.Н.* Катакомбные памятники Крыма // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1990. — Вып. 1. — С. 116—127.
- Тощев Г.Н.* Культуры эпохи бронзы крымского полуострова // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей: Материалы междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 79—81.
- Трифонов В.А.* Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 92—166.
- Чередниченко Н.Н.* Колесницы Евразии в эпоху средней бронзы // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976.
- Черняков И.Т.* Древнейшие металлические псалии позднебронзового века в Северном Причерноморье // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 32—46.
- Щепинский А.А.* Красные пещеры. — Симферополь, 1983.
- Яковенко Э.В.* Отчет об археологических работах // Научный архив ИА НАН Украины. — 1967/32-а.

Одержано 19.04.2005

А.Е. Кислый

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ КАМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОГО КРЫМА

Еще в 30—40 гг. прошлого века исследователи (П.М. Заболоцкий, О.М. Бадер, О.Я. Брюсов), познакомившиеся с памятниками каменского типа (более позднее определение В.Д. Рыбаловой), считали возможным говорить об отдельной археологической культуре. С.Н. Братченко объединял в единую группу каменско-ливенцовские поселения Крыма и нижнего Дона. Накопление полевых материалов и их анализ (В.Д. Рыбалова, В.А. Колотухин, А.Е. Кислый, Г.Н. Тощев) послужили основой для изучения своеобразия процессов развития местного населения Восточного и Юго-Восточного Крыма в XVIII—XV вв. до н. э. Керамические комплексы свидетельствуют о связях каменской культуры с катакомбной, а также о переживании традиций периода бытования ямной и кемпи-обинской культур, близости культуры многоваликовой керамики; находки в целом свидетельствуют о разнонаправленных контактах, что совпадает с концепцией формирования подвижного социума культуры многоваликовой керамики.

О.Е. Kislyi

MAIN FEATURES OF THE KAM'JANSKE CULTURE IN THE EASTERN CRIMEA

As early as in the 1930-40s the researchers (P.M. Zabolotskiy, O.M. Bader, O.Ya. Bryusov) who took a closer look at the Kam'janske type monuments (later definition by V.D. Rybalova) could refer to an individual archaeological culture. S.N. Bradchenko combined Kam'janske-Liventsovo settlements of Crimea and Lower Don River Region into one group. Accumulation of field materials and their analyses (V.D. Rybalova, V.A. Kolotukhin, A.E. Kislyi, G.N. Toshchev) formed a basis for the study of the variety of processes of development of local population at the Eastern and Southeastern Crimea in the XVIII-XV cc. BC. Ceramics assemblages speak in favor of ties between the Kam'janske culture and the catacomb culture, as well as of surviving traditions dating from the time of the Pit Grave and Kemi-Oba cultures, similarity of the poly-cordon ceramics culture; the finds as a whole testify to diverse contacts what agrees with the concept of formation of a mobile society of the poly-cordon ceramics culture.